

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ
ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՆՃՈՒ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՄԲ

Զաքարիա Քանաքեոցու «Պատմագրություն»-ը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և վարչաքաղաքական կենտրոն Երևանի խանության XVII դ. սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ: Պատմիչի հաղորդումները մեզ թույլ են տալիս գաղափար կազմելու նաև Երևանի խանության այդ շրջանի վանական տնտեսության, գյուղական համայնքի, հայ բնակչության սոցիալական վիճակի, հարկային պարտավորությունների ու պարտադիր աշխատանքի մասին:

Զաքարիա Քանաքեոցին գերազանցապես անդրադառնում է Էջմիածնի և Հովհաննավանքի, մասամբ էլ Բջնիի վանական հաստատությունների տնտեսական կարողություններին, վանքապատկան գյուղացիության հետ դրանց վախճարաբերություններին և այլն:

Էջմիածնի վանական տնտեսության վերաբերյալ իր վկայությունները Զաքարիա Քանաքեոցին գերազանցապես ներկայացնում է Հայոց հայրապետ Հակոբ Զուղայեցու (1655-1680 թթ.) գործունեության տեսանկյունից, ում պաշտոնավարումը նշանավորվեց Էջմիածնի վանական տնտեսության զարգացմամբ: Պատահական չէ, որ Եսայի Հասան-Ջալալյանը Հակոբ Զուղայեցու պաշտոնավարման տարիները, բնութագրում է որպես Հայոց աշխարհի և Էջմիածնի նորոգության ժամանակաշրջան¹:

¹ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմություն յաշխարհին Աղուանից, Երուսաղեմ, 1868, էջ 11-12:

Զաքարիա Քանաքեղոցու վկայությամբ Հակոբ Զուղայեցին, ստանձնելով կաթողիկոսի պաշտոնը, սկսեց պարբերաբար շրջել «Ի վանօրայսն, եւ գոր ինչ պակասութիւն տեսանէր վանիցն՝ թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ մարմնաւոր կարիս լցուցանէր»¹: Նրա ջանքերով ավարտվեց Էջմիածնի եկեղեցու զանգակատան շինարարությունը, որն սկսվել էր դեռնս Փիլիպոս Աղբակեցու (1633-1655 թթ.) օրոք², վերակառուցվեց Դարաշամբի Սբ. Նախավկայի վանքը³: Նան նոր կարգ է սահմանվում, ըստ որի ամեն տարի Էջմիածնի վանքն երկրի բոլոր եկեղեցիներին և վանքերին պետք է տար 10 լիար ձեթ՝ տնտեսական կարիքների և 20 լիտր զինի՝ վանական հաստատություններում հյուրընկալվողներին հյուրասիրելու համար⁴:

Բացի այդ, Զաքարիա Քանաքեղոցու վկայությամբ, Հակոբ Զուղայեցին շահ Աբբաս Բ-ին (1642-1666 թթ.) խնդրում է կաթողիկոսարանին վերադարձնել Վաղարշապատ գյուղից տասանորդ հարկ գանձելու իրավունքը⁵, որն Էջմիածնից խլել էին Երևանի խաները՝ հայոց կաթողիկոսների թուլության պատճառով⁶: Խնդրագրի ելությունը ներկայացնելով հանդերձ, Զաքարիա Քանաքեղոցին չի անդրադառնում գյուղի հանդեպ մուլքատիրոջ իրավունքներից Էջմիածնի գրկման մանրամասներին: Այս խընդրի վրա լույս է սփռում շահական հրովարտականներից մեկը, ըստ որի՝ 1650 թ. Էջմիածնի վանքապատկան Վաղարշապատ գյուղից

¹ Զաքարիա Սարկաւագ, Պատմագրութիւն, հ. II, Վաղարշապատ, 1870, էջ. 60 (այսուհետև՝ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. I-III, Վաղարշապատ, 1870):

² Նույն տեղում, էջ 46, Միսեոն Երևանցի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 23 (այսուհետև՝ Զամբո):

³ Օրմանյան Ս., Սգգապատում, հ. II, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2918:

⁴ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 60:

⁵ Վաղարշապատ գյուղը Էջմիածնի կաթողիկոսարանի սեփականությունն էր դարձել դեռևս 1431 թ. (Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային փավերագրեր, պրակ I, կազմեց՝ Հ. Աբրահամյան, Ե., 1941, էջ 16 (այսուհետև՝ Կալվածագրեր):

⁶ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 62:

զանձվող տասանորդ հարկը թիուլի՝ իրավունքով հատկացվել է Երևանի ազգությամբ վրացի խոսրով խանին (1647-1653 թթ.)²:

Շահ Աբբաս Բ-ն կատարում է Հակոբ Զուղայեցու խնդրանքը: Պատմիչը նաև նշում է Էջմիածնին հարկատու գյուղերից մի քանիսը. «գՔասախուն՝ որ է ի Նիզ գաւառ, գԹննեացն, գՍանտոյն, գԱնաւեր, գՆորք, գՆորագեղ, գԲաղդինձ, գԲիւրական, և այլ բազում տեղաց, որ է այժմ ընդ իշխանութեամբ սուրբ Էջմիածնի»³: Զաքարիա Քանաքեղցու այս վկայության և այլ աղբյուրների համեմատությունից պարզվում է, որ մինչև XVII դ. վերջերը Էջմիածնին է պատկանել 23 գյուղերի սեփականության իրավունքը⁴: Դրանց մեծ մասի հանդեպ Էջմիածնի միաբանությունը օժտված էր մադաֆության⁵ (ապահարկման) իրավունքով, ըստ որի վանքապատկան «Անդր, այգիք և կայք... ջրաղաց և այլք այսպիսիք... ոչ տալ զգլխահարկս, զհնգորդս, տասանորդս, զտնախարձս, զանասնախարձս և զմքախարձս»⁶:

Բացի տասանորդից, Էջմիածնի վանքը կաթողիկոսական զանձարանը համալրում էր նաև այլ ճանապարհով: Ըստ Զաքարիա Քանաքեղցու, Էջմիածինը նվիրատվություններ էր հավա-

¹ Թիուլը պետական ծառայությունների դիմաց տրվող պարգևատրումն էր, որը չէր կարող ժառանգաբար փոխանցվել՝ առանց արքունական հրամանի (Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI - начале XIX вв., Л., 1949, с. 124):

² Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ II (1601-1650), կազմեց Հ. Փափազյան, Ե., 1959, էջ 140-143, վավ. 39 (այսուհետև՝ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ):

³ Զաքարիա Մարկաուզ, հ. II, էջ 62:

⁴ Զամբո, էջ 99-129, Կալվածագրեր, էջ 16, Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 21, թղթ. 242, վավերագիր 2, 202:

⁵ «Մադաֆ»-ն արաբերեն բառ է, որը նշանակում է ազատ (Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., Е., 1940, с. 13): Հ. Թորոսյանն առանձնացնում է մադաֆության իրավունքի երեք տեսակ՝ 1. ամբողջական ապահարկում, 2. բանրայի մասնակի ապահարկում, 3. ապահարկում՝ ռենտայի վճարման պարտականությամբ (Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դդ., Ե., 2007, էջ 108 - 110):

⁶ Զամբո, էջ 130:

քում՝ տարբեր երկրների իրեն ենթակա հայ հոգևոր թեմերից. «Ամենայն ազգ Հայոց՝ ուր եւ իցէ՝ թէ յաշխարհին Օսմանցոց, թէ՛ ի Ֆռանգաց, թէ՛ Հնդկաց, թէ՛ Մոսկովաց, եւ ուր եւ գտանի յազգէն Հայոց, ամենեքեան հնազանդին Էջմիածնի ... եւ ըստ օրինաց մերոց հարկս տան բնակչաց Էջմիածնին, եւ նոքա զարքունական հարկն տան»²: «Արքունական հարկ» ասելով՝ պատմիչը նկատի չունի պետությանը վճարվող բնահարկը՝ բերքի 1/5-րդ մասը (հինգանորդ) կամ բահրան: Խնդիրն այն է, որ մադաֆույան իրավունքով գլխահարկից, տասանորդից, հինգանորդից և այլ հարկերից ազատված հոգևոր հաստատությունները պարտավորվում էին տարեկան գումարային ռենտա վճարելու³: Հենց այս հարկատեսակի մասին է խոսում Ջաքարիա Քանաքեոցին: Հետաքրքիր է հատկապես այն հանգամանքը, որ պարսից արքունիքն արգելք չէր դնում Էջմիածնի միաբանների ու կաթողիկոսական նվիրակների առջև և շահական հրովարտակներով ապահովում էր տուրքեր հավաքելու նպատակով վերջիններիս ազատ երթևեկը⁴:

Վանքապատկան հողերի հանդեպ Էջմիածնի կաթողիկոսարանի սեփականատիրական իրավունքները Հակոբ Ջուղայեցին փորձում էր հաստատագրել այլ եղանակներով նա: Ջաքարիա Քանաքեոցու վկայությամբ նա կաթողիկոս ընտրվելուց հետո ձեռնամուխ է լինում Էջմիածնի շրջակայքի անջրդի հողատարածքները ոռոգովի դարձնելուն⁵: Երկար տարիներ ապրած լինելով Նոր Ջուղայում՝ Հակոբ Ջուղայեցին շատ լավ ծանոթ էր Իրա-

¹ Տուրքերի հավաքումը կատարվում էր Էջմիածնի կաթողիկոսական նվիրակների միջոցով, որոնք նաև Հայաստանի ու հայկական համայնքների կապը պահպանելու անչափ կարևոր գործառույթ ունեին (Թորոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 225):

² Ջաքարիա Մարկաւագ, հ. II, էջ 81:

³ Ըստ Մխմեռն Երևանցու՝ այդ գումարը կազմում էր 17 թուման 500 դինար (Ջամբո, էջ 145):

⁴ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ II, էջ 117-118, վավ. 27, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ III (1652-1731), կազմեց Զ. Կոստիկյան, Ե., 2005, էջ 40-41, վավ. 9:

⁵ Ջաքարիա Մարկաւագ, հ. II, էջ 62:

նում լայնորեն տարածված քանքանների (ստորանցքների) օգտագործմանը: Նա նույն վարձն սկսեց կիրառել նաև էջմիածնի վանական տնտեսությունում: Քանքանների¹ օգտագործման շնորհիվ Հակոբ Ջուղայեցին ապահովեց մի շարք հողատարածքների ոռոգումը և իր կառուցած ջրաղացների ու բրնձաղացների աշխատանքը: Ստորգետնյա ջրերի օգնությամբ կառուցվեց նաև արհեստական լիճ՝ էջմիածնի միաբանների համար դառնալով հանգստյան գոտի²:

Նոր ոռոգման համակարգեր կառուցելու Հակոբ Ջուղայեցու շահագրգռությունը պայմանավորված էր նաև արևելյան երկրներում տարածված, այսպես կոչված, մավաթիե իրավունքով: Ըստ վերջինիս՝ ոռոգման ճանապարհով անպիտան հողը մշակելի դարձնող անձը դառնում էր այդ հողի սեփականատերը³: Բացի այդ, ջրատիրոջը նաև բերքից տասանորդ ստանալու արտոնություն էր վերապահվում⁴: Հօգուտ այս տեսակետի է խոսում նաև Սիմեոն Երևանցու այն վկայությունը, ըստ որի Հակոբ Ջուղայեցու կառուցված քանքաններով ոռոգվում էին հատկապես, «մեծ և բազմախարձ» գյուղերը⁵:

Էջմիածնի վանքապատկան գյուղերից տասանորդ հարկ գանձելու իրավունքից էջմիածինը զրկվում է նաև Երևանի ազդությամբ լեզգի խան Սեֆիդուլիի (1666-1674 թթ.) պաշտոնավար-

¹ Հակոբ Ջուղայեցու նախաձեռնությամբ կառուցված քանքանները գտնվում էին Քասաղ գետից 5-6 կմ հեռավորության վրա, որտեղից էլ ջուրը հասցվում էր շրջակա գոտեր՝ ոռոգման նպատակով (Շիրմագան Գ., Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Ե., 1962, էջ 46):

² Ջաքարիա Մարկաուզ, հ. II, էջ 62:

³ Թումանյան Հ., Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Ե., 1960, էջ 272:

⁴ Ավդալբեկյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Բահրան ու մյուլքը XVII և XVIII դդ., Ե., 1969, էջ 428, Հ. Փավագյան, Ջրատիրության մասին դիվանական վավերագրերը և շահ Սաֆիի 1638 թ. հրովարտակը, - Բանբեր Մատենադարանի, 1973, № 11, էջ 223:

⁵ Ջամբու, էջ 24:

ման ընթացքում¹: Նրա և կաթողիկոսի հարաբերություններն ի սկզբանե լարված էին: Դրա հիմնական պատճառն էջմիածնի պարտքերն էին, որոնք առաջացել էին Հակոբ Զուղայեցու և Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար Այնթապցու հակամարտության պատճառով²:

Ըստ Սիմեոն Երնանցու՝ տասանորդի հարկման էջմիածնի իրավունքը վերականգնելու նպատակով Զուղայեցին դիմում է շահ Սուլեյմանին (1666-1694 թթ.): Սակայն պատմիչն սխալմամբ այս իրադարձությունը թվագրում է 1642-ով³: Ջաքարիա Քանաքեղցին իր հերթին շահին Հակոբ Զուղայեցու դիմելու տարեթիվը չի նշում և, բացի այդ, թերի է ներկայացնում նաև կաթողիկոսական խնդրագրի էությունը: Ըստ նրա՝ կաթողիկոսը շահին է դիմում միայն խանական բռնություններից ազատվելու խնդրանքով⁴: Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներից մեկից պարզ է դառնում, որ շահ Սուլեյմանը 1674 թ. հրապարակված հրամանագրով արգելում է տեղական պաշտոնյաների ապօրինի պահանջները էջմիածնի վանքի եկամուտների հանդեպ⁵:

Չնայած այն հանգամանքին, որ պարսից արքունիքն էջմիածնի կաթողիկոսարանին զիջած հարկերի պատճառով տնտեսական բավականին մեծ կորուստներ էր ունենում, այդ վնասները փոխհատուցում էր այլ եղանակներով: Էջմիածինը չէր կարող լուծել վանքի համար քիչ թե շատ կարևորություն ունեցող որևէ խնդիր, առանց կաշառք տալու: Վերջինիս պաշտոնական

¹ Զամբո, էջ 219:

² Հակոբ Զուղայեցու և Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար Այնթապցու միջև շուրջ 20 տարի (1664-1679 թթ.) ծավալվել էր պայքար, որի հրահրողը Երուսաղեմի պատրիարքն էր՝ հպատակ ունենալով թուրքահայ թեմերն անջատելու էջմիածնի վերահսկողությունից և դառնալով թուրքահայ անկախ և ընդհանրական կաթողիկոս (Հովհաննիսյան Աշ., Հակոբ Դ Զուղայեցի կաթողիկոսը և տաճկահայ եպիսկոպոսության խնդիրը, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 45):

³ Զամբո, էջ 219:

⁴ Ջաքարիա Մարկաուզ, հ. II, էջ 81:

⁵ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ III, էջ 97-98, վավ. 39:

արտահայտությունն էր «փիշքաշը» (նվիրատվությունը), որի միջոցով էին լուծվում վարչական մարմինների հետ կապված բոլոր հարցերը¹։ Նույնիսկ հայոց կաթողիկոսները մինչև 1629 թ. պարտավորվում էին տարեկան 100 թուման «փիշքաշ» տալ պարսից արքունի զանձարանին²։ Բացի այդ, կաթողիկոսն իր պաշտոնի հաստատումը փաստող շահական հրամանի դիմաց պարտավորվում էր 300 ոսկի վճարել։ Ջաքարիա Քանաքեղոցու վկայությամբ՝ Հակոբ Ջուղայեցին կաթողիկոս հաստատվելու համար Աբբաս Բ-ի մեծ վեզիրին վճարել է 300 ոսկի։ Ընդ որում, դա կատարվում էր «ըստ սահմանի առաջին Կաթողիկոսացն»³։ Կաթողիկոսական պաշտոնի հաստատման այս կարգի մասին է վկայում նաև Առաքել Դավրիժեցին⁴։ Հակոբ Ջուղայեցուն նախորդած Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսը նս հարկադրված էր կաշառքի միջոցով լուծել Էջմիածնի համար կարևոր խնդիրները։ Նա Գրիգոր Լուսավորչի աջը Նոր Ջուղայից Էջմիածին փոխադրելու թույլատվություն ստացավ միայն շահական արքունիքում կաշառք բաժանելուց հետո⁵։

Հակոբ Ջուղայեցու մահից երկու տարի անց նրան հաջորդեց Եղիազար Այնթափցին (1682-1690 թթ.), որն աչքի ընկավ բեղուն գործունեությամբ՝ նպատակ ունենալով վերականգնել 1679 թ. Երևանի հուժկու երկրաշարժի հետևանքով վնասված վանքերն ու եկեղեցիները։ Նա վերակառուցեց Աբ. Հոփսիմեի և Մբ. Գայանեի վանքերը։ Երկուսում էլ հիմնադրվեցին հոգևոր միաբանություններ։ Պարսպապատվեց Աբ. Գայանեի վանքը, տաճարի արևմտյան հատվածում կառուցվեց խորան, իսկ հյուսիսային կողմում կաթողիկոսը կառուցեց իր գերեզմանը, խուցը

¹ Դանելյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Մեֆյան Իրանի XVII դ. պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978, էջ 145։

² Սատենադարանի պարսկերեն հրովարտական, պրակ II, էջ 104-106, վավ. 19։

³ Ջաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 60-61։

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Խանլարյանի, Ե., 1990, էջ 202։

⁵ Նույն տեղում, էջ 262-263։

և տնտեսական բնույթի կառույցներ¹: Կառուցվեց նաև Ձորագյուղի եկեղեցին²:

Եկեղեցաշինական գործունեությամբ է աչքի ընկնում նաև 1690 թ.³ կաթողիկոս դարձած Նահապետ Եղեսացին, որը «Շինեցաւ եւ նորոգեցաւ բազում վանորայս եւ եկեղեցիս»⁴: Չնայած պատմիչը չի հիշատակում այդ վանական հաստատությունների անունները, սակայն այլ աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ Նահապետ Եղեսացու ջանքերով 1691 թ. վերանորոգվել է Երևանի Սբ. Անանիա եկեղեցին, որն ավերվել էր 1679 թ. երկրաշարժի հետևանքով⁵, Սբ. Շողակաթ եկեղեցին⁶, իսկ Կարբի գյուղում կառուցվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին⁷:

Զաքարիա Քանաքեռցին Հովհաննավանքի տնտեսական վերելքի շրջանը կապում է Զաքարիա Վաղարշապատցու (1637-1659 թթ.) անվան հետ, որը, 1637 թ. ստանձնելով Հովհաննավանքի վանահոր պաշտոնը. «Սկսաւ առնել շինութիւն: Եւ շինեաց ի մէջ հին պարսպին պարիսպ ի հարաւոյ կողմն եկեղեցւոյն, զտնտեսատունն, զսեղանատունն, զխցերն, եւ զհոյակապ աղիւսաշէն հրուանդանքն: Եւ ժողովեաց բազում անասունս, զծիւ եւ զցորիս, եւ զերամակս մատակ ձիոց, եւ զեզինս, եւ զգովեշս, եւ զխաշինս, եւ զհողս, եւ զայգիս»⁸: Վերջինիս մասին գովասանքով է խոսում նաև Առաքել Դավրիժեցին՝ նշելով, որ Զաքարիա Վաղարշապատցու նախաձեռնած Հովհաննավանքի վերակառուցման և օժանդակ կառույցների շինարարական աշխատանքներն

¹ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 106:

² Չամչանց Ս., Հայոց պատմութիւն, հ. III, Ե., 1987, էջ 720, Սրվանձադանց Գ., Թորոս Աղբար, հ. II, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 407:

³ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 107:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Շահխաթունյաց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և երկզ գաւառացի Արարատա, հ. II, Էջմիածին, 1842, էջ 144:

⁶ Օրմանյան Ս., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 408:

⁷ Կոստանյան Կ., Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 197:

⁸ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 34:

ավարտվեցին ընդամենը երկու տարում¹: Նրա ջանքերով վերականգնվեց նաև տասանորդ հարկ գանձելու Հովհաննավանքի իրավունքը²:

Պատմիչն այդ իրավունքի սկզբնական ձեռքբերումը կապում է 1441 թ. էջմիածնի կաթողիկոս ընտրված Կիրակոս Վիրապեցու անվան հետ³: Ջաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ՝ վերջինիս պաշտոնավարման տարիներին էլ (1441–1442 թթ.)⁴ տասանորդի հարկման իրավունքը հանձնվում է Հովհաննավանքին, ուր 1441 թ. առաջնորդ էր ընտրվել Կարապետ եպիսկոպոսը⁵:

Հովհաննավանքին տասանորդ հարկ վճարող գյուղերն էին Հովհաննավանքը, Որդկանան, Սերկնիլը, Փարպին և Բրնձաղա, ցը հետևյալ չավավ. «գԶ (6) ստակ⁶ մուլք Յոհանավանուց, Զ (6)

¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 282:

² Ջաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 34:

³ Որպես այս վկայության աղբյուր՝ Ջաքարիա Քանաքեռցին հիշատակում է Թովմա Մեծովեցուն և Առաքել Դավրիժեցուն. «Ջայս ուսար ի Թումայ պատմագրէն եւ յԱռաքել վարդապետէն (Ջաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 31): Սակայն, Մեծովեցու «Հիշատակարան»-ում այդ մասին ոչ մի վկայություն չկա: Այնտեղ նշվում է միայն, որ 1441 թ.՝ Կիրակոս Վիրապեցու ձեռնադրման ժամանակ, այլ հոգևորականների կողքին ներկա է գտնվել նաև «Տէր Կարապետ Յովհաննուվանից»-ը (Թովմա Մեծովեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ե., 1999, էջ 220): Նման տեղեկության չկա նաև Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ում: Ինչպես վկայում է Ջաքարիա Քանաքեռցին, ինքն այդ մասին տեղեկացել է Առաքել Դավրիժեցու հետ գրազելիս (Ջաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 31):

⁴ Օրմանյան Ս., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 2486:

⁵ Ջաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 30:

⁶ Հողատարածքն օտարման եեթարկվելու դեպքում բաժանվում էր 6 հավասար մասերի, որն իրանական աղբյուրներում կոչվում էր դանգ, իսկ հայկականում՝ ստակ: Սեկ ամբողջական կալվածքը վեց դանգ (ստակ) էր (Թորոսյան Հ., Արևելախայ գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական դրությունը XVI–XVIII դդ., Ե., 1991, էջ 147, Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17–18-րդ դարերում և էջմիածինը որպես խոշոր կալվածատեր, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. III, Ե., 1940, էջ 120):

ստակ մուլք Որդկանայ, Ա (1) ստակ եւ կէս Մերկեւիլոյ, Ա (1) ստակ Փարպի, եւ Ա (1) ստակ Բրնձաղաց¹:

Զաքարիա Քանքեղոցու վկայությամբ Հովհաննավանքին հարկատու է եղել նաև Կարբի գյուղը, որը, սակայն, հետագայում ազատվել է հարկերից: Խնդիրն այն է, որ կարբեցիների ջանքերով Մուղնիում կառուցվում է մատուռ, որտեղ պահվում էին սրբերի մասունքներ: Կարբի գյուղի ավագանիների որոշմամբ՝ դեպի այդ մատուռ ամեն աշնանը կատարվող ուխտագնացություններից ստացված եկամուտը՝ դրամով և բնամթերքով, բաժանվելու էր 2 մասի՝ Հովհաննավանքի և Կարբիի միջև: Դրա հաշվին Կարբի գյուղն ազատվում էր Հովհաննավանքին վճարվելիք տասանորդ հարկից²:

Գյուղերից բացի, Հովհաննավանքի առաջնորդարանին հարկատու էին նաև Քասախից մինչև Ախուրյան գետ տարածվող հոգևոր թեմերը, որի վերաբերյալ տեղեկության պարունակող կոնդակը, Զաքարիա Քանաքեղոցու հաղորդմամբ, անհայտացել է դեպի Հովհաննավանք ջաղալի հրոսակների արշավանքներից մեկի ժամանակ³:

Զաքարիա Քանաքեղոցու հաղորդմամբ՝ Հովհաննավանքին հարկատու հոգևոր հաստատությունները պարտավորվում էին վճարել հետևյալ հարկատեսակները՝ 1. հաս և իրավունք (տուրք), 2. պտուղ և սրբադրամ, 3. հոգեբաժին⁴: Պատմիչը, սակայն, չի անդրադառնում այն խնդրին, որ դրանց հավաքումն ունեցել է եռաստիճան բնույթ, ըստ որի՝ քահանաները գյուղերից հավաքված հարկերը տալիս էին առաջնորդարանին, վերջինս էլ դրանից բաժին էին տալիս կաթողիկոսարանին⁵:

¹ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 34, հմմտ. Զմբո, էջ 291:

² Զաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 41:

³ Նույն աղբյուր, էջ 7-8: Խոսքը վերաբերում է ջաղալիների 1605 թ. կողոպտչական արշավանքին (Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Ե., 1951, էջ 179):

⁴ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 7-8:

⁵ Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը, էջ 228:

Ստացված եկամուտներից Հովհաննավանքի առաջնորդարանը պարսից պետությանը հարկ չէր վճարում¹: Դա արդյունքն էր այդ վանքի վանահայր Զաքարիա Վաղարշապատցու ջանքերի: Նա Նոր Զուղայի մեծամեծերի միջոցով Աբբաս Բ-ից համապատասխան հատուկ իրավունք էր ստացել. «Եւ առաքեաց (Զաքարիա Վաղարշապատցին - Ա. Վ.) թուղթ օրհնութեան,- գրում է Զաքարիա Քանաքեռցին,- ի վերայ Զուղայու մեծամեծացն. որ հանին նոմոս արքունական ի փոքր Շահ-Աբասէն Պարսից, որ ազատ լինի ի հարկաց արքունի՝ թէ՛ այգի, թէ՛ հող, եւ թէ՛ այլ ամենայն ինչ, զոր ինչ վարեմք եւ ցանեմք, առանց հնգորդի եւ տասանորդի զամենայն ժողովեմք յշտեմարանս՝ եւ վայելեմք առանց աշխատանաց»²: Այսպիսով, ըստ Զաքարիա Քանաքեռցու, պարսից արքունիքը Հովհաննավանքին, փաստորեն, էջմիածնի նման օժտել էր մաղափության (ապահարկության) իրավունքով, որով վանական կալվածքներն ազատվում էին պետական հարկերի վճարումից³: Չնայած, տասանորդ և հինգանորդ հարկերից բացի Հովհաննավանքը Զաքարիա Վաղարշապատցու պաշտոնավարման ընթացքում ազատվում էր նաև, այսպես կոչված, «արքունական հարկ»-ից, որի էությանն արդեն անդրադարձել ենք, սակայն Սիմեոն Երևանցու վկայությունից պարզ է դառնում, որ հետագայում Հովհաննավանքն Երևանի խանության մի քանի այլ վանական հաստատությունների նման ամեն տարի պարտավորվում էր վճարելու նախատեսված դրամական ռենտան՝ 17 թուման 500 դինար չափով: Հովհաննավանքի առավելությունն այն էր, որ վերջինս, ըստ Սիմեոն Երևանցու «մեկ թուման ԳՃԼ (330) դիանի (դինար - Ա.Վ.) մաղափութին ունի նաղտից կողմանե»⁴:

¹ Закарий Канакерци, Хроника, перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, М., 1969, с. 258.

² Զաքարիա Մարկապո, հ. III, էջ 34-35:

³ Մարկոսյան Ա., Իմունիստեոի իրավունքը Արարատյան երկրում XVII-XVIII դդ., Ե., 1975, էջ 42:

⁴ Զամբո, էջ 145:

Պատմիչը դրական գույներով է ներկայացնում նաև Ջաքարիա Վաղարշապատցուն հաջորդած Հովհաննես Կարբեցու (1659-1679 թթ.) պաշտոնավարումը, որն իր բեղմնավոր գործունեությունը շարունակեց նաև Հովհաննավանքի սահմաններից դուրս՝ կառուցելով Սերկնիլի վանական միաբանությունն իր օժանդակ տնտեսական կառույցներով և Կարբիի ձիթհանը¹:

Էջմիածնից և Հովհաննավանքից բացի, Ջաքարիա Քանաքեռցին անդրադառնում է նաև Բջնիի վանական տնտեսությանը: Խոսելով եպիսկոպոս Փրիկպոս Քանաքեռցու մասին՝ նա հաղորդում է, որ վերջինս, դառնալով Բջնիի վանքի առաջնորդը, վերակառուցելով տեղի տնտեսական շինությունները²:

Ի տարբերություն վանական տնտեսությանը բնորոշ ապահարկության իրավունքի, ըստ որի վանական հաստատություններին պատկանող գյուղերի բնակիչներն ազատված էին պետությանը հողային ռենտա վճարելու ծանր պարտականությունից, պետական հողերի վրա ապրողները պարտավորվում էին պարսից պետությանը վճարել հողային ռենտա, այն է՝ ստացված հինգանորդը (բահրա)³:

Ջաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ խանական վարչությունը հատուկ պաշտոնյայի միջոցով, որը հայտնի էր, հազարչիե անունով, հաշվում էր ստացված բնամթերքի չափը, որպեսզի ճշտորեն իրականացնի պետությանը հասանելիք հարկի՝ հինգանորդի գանձումը, որն իրականացվում էր պարսից հարկահանների միջոցով⁴:

Մասնակի դեպքերում, սակայն, գյուղերի հարկերը կարող էին հավաքվել գյուղապետերի, այլ ոչ թե հարկահանների միջո-

¹ Ջաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 36:

² Նույն տեղում, հ. I, էջ 76:

³ Միմեռն Երևանցիին այդ մասին գրում է. «Ձի որպէս է սովորութիւն երկրիս, որք ի յամենայն գետօրայս գոր ինչ սերմանէն՝ ի հնգէն մէկ՝ զհնգորդ տան յարքունիս, որ բահրա ասի, եւ ի տասնէն մէկ՝ գտասանորդ տան մլքատեստն՝ որ մուլք ասի» (Ջամբո, էջ 159):

⁴ Ջաքարիա Սարկաւագ, հ. I, էջ 68:

ցով: Այդպիսի օրինակ Ջաքարիա Քանաքեղցին բերում է Մահմադդուլի խանի (1693-1696 թթ.) պաշտոնավարման հետ կապված: Ըստ պատմիչի՝ վերջինս «Ոչ առաքել հարկահանս յերկիրն, զի մի՛ նեղեսցեն գոամիկսն, այլ ինքեանք ծողովեալ առ սակաւ սակաւ հատուցեն»¹: Բնատուրքից բացի գյուղապետի վրա էր դրված նաև դրամական հարկերի հավաքագրման պարտականությունը: Նման օրինակ Ջաքարիա Քանաքեղցին բերում է Քանաքեղ գյուղի հետ կապված: Գյուղապետ Ամիրջանը մեկ տարվա ընթացքում գյուղից հավաքել էր 340 թուման: Կատարած ծախսերի վերաբերյալ վերջինիս ներկայացրած հաշվետվության ժամանակ գյուղի ավագանին 60 թումանի պակասորդ է արձանագրում և բողոքագիր ներկայացնում Երևանի խանին: Իրավիճակը պարզելու համար խանը Քանաքեղ է ուղարկում իր պաշտոնյաներից Գուլնազարին, ով փորձում է դաժան ծեծի միջոցով Ամիրջանից ստանալ պակասող գումարը: Վերջինիս աղերսանքներին ի պատասխան՝ գյուղացիները հավաքում և Գուլնազարին են հանձնում 30 թուման, իսկ մնացած 30 թումանի դիմաց գյուղապետն առաջարկում է խանին հանձնել իր չորս որդիներին և գեղեցկուհի դստերը: Ասկայն, խանը մերժում է Ամիրջանի խնդրանքը և հրամայում շարունակել վերջինիս տանջահարելը²:

Հարկային համակարգի պաշտոնյաներից էր նաև քալանթարը: Վերջինս, Ջաքարիա Քանաքեղցու համաձայն, Երևանի խանության հարկային տեսչության ատենապետն էր, որը Երևանի խանի կողմից հաստատագրված հարկը բաշխում էր գավառապետերի վրա: Վերջիններս էլ իրենց հերթին որոշում էին իրենց գավառում գտնվող գյուղերի հարկաչափը: Հավաքված հարկը պարսիկ ոստիկանների միջոցով և քալանթարի վերահսկողությամբ հանձնվում էր խանին³:

Տասանորդից և հինգանորդից բացի, Երևանի խանության գյուղացիները վճարում էին նաև անասնահարկ ու գլխահարկ:

¹ Ջաքարիա Մարկուազ հ. II, էջ 135:

² Նույն տեղում, էջ 2-4:

³ Նույն տեղում, էջ 40:

Չնայած Արևելյան Հայաստանում պարսից տերության մնացած հատվածների նման գերազանցապես տարածված էր, քողավե կամ «չոբանբեկի» կոչվող մանր եղջերավոր անասունների դիմաց անասնահարկի գանձումը¹, սակայն Ջաքարիա Քանաքեղոս վկայություններից պարզվում է, որ բնակչության համար ծանր բեռ էին դարձել նաև խոշոր եղջերավոր անասուններից գանձվող հարկերը: Ըստ պատմիչի՝ Ամիրգունա խանը հատուկ պաշտոնյայի միջոցով հարկերի գանձման նպատակով հաշվառում էր նաև խոբշոր եղջերավոր անասունները²:

Հարկային պարտավորություններից բացի, գյուղացիները պարտավոր էին նաև պետության համար կատարել: ձրի պարտադիր աշխատանք՝ կոռ: Այդ կապակցությամբ հաճախ կատարվում էր մարդահամար, որի ընթացքում հատուկ ուշադրություն էր դարձվում գյուղացիներից առողջներին ընտրելու հանգամանքի վրա: Դրա արտահայտություններից մեկը Քանաքեղոս գյուղում խանական պաշտոնյա Ասլան աղայի իրականացրած մարդահամարն էր³: Վերջինս նպատակ էր հետապնդում բռնության միջոցով ստիպելու գյուղացիներին, որպեսզի նրանք չթաքնեն հարկման ենթակա իրենց արու զավակներին:

Ամփոփելով Երևանի խանության XVII դ. վանական տնտեսության և հարկային համակարգի վերաբերյալ Ջաքարիա Քանաքեղոս վկայությունները՝ կարող ենք արձանագրել, որ հոգևոր հաստատությունների տնտեսական վերելքը մեծապես պայմանավորված էր հոգևոր առաջնորդների անձնական հատկանիշներով: Իսկ վանքապատկան հոգատարածքների ընդարձակումը, տնտեսական շահույթ ապահովելուց զատ, նպատակ է հետապնդել հայ բնակչությանն ազատելու պարսից հարկահանների կեղեքումներից:

¹ Առաքել Դավիթբեկի, էջ 165, Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, ԺԳ-ԺԶ դդ. (1253-1582), Ե., 1932, էջ 350, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ II, էջ 127, վավ. 34, նույն տեղում, պրակ III, էջ 136, վավ. 36:

² Ջաքարիա Մարկալազ, հ. I, էջ 67-68:

³ Նույն տեղում, էջ 66:

Ինչ վերաբերում է նույն շրջանի Երևանի խանության հարկային համակարգին, ապա թեև վերջինս գերազանցապես խարսխված էր շահական արքունիքի ընդունած օրենքների և որոշումների վրա, սակայն շատ հաճախ Երևանի խաներն իրենց ենթակա հարկային պաշտոնյաների միջոցով իրականացնում էին սեփական շահերից բխող հարկային քաղաքականություն:

АРМЕН ВИРАБЯН
ИИ НАН РА

**МОНАСТЫРСКАЯ ЭКОНОМИКА И НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА
ЕРЕВАНСКОГО ХАНСТВА В ОСВЕЩЕНИИ
ЗАКАРИЯ КАНАКЕРЦИ**

РЕЗЮМЕ

Хроника Закария Канакерци содержит важные сведения относительно социально-экономической истории ереванского ханства – социально-экономического и политико-административного центра Восточной Армении XVII в. Свидетельства историка дают представления о монастырской экономике, сельской общине, социальном положении армянского населения, налоговых обязательствах и обязательном труде ереванского ханства этого периода.

Свои свидетельства о монастырской экономике ереванского ханства XVII в. Закария Канакерци представляет с точки зрения деятельности духовных наставников, так как подъем экономики духовных учреждений был обусловлен их личными качествами. Из свидетельств историка становится ясно, что расширение монастырских территорий, кроме обеспечения экономической выгоды, преследовало цель освобождение армянского населения от гнета персидских налоговых чиновников.

Что касается налоговой системы ереванского ханства того же периода, то хотя оно в основном было основано на законах и решениях, принятых шахским двором, очень часто ереванские ханы посредством нижеподданных налоговых чиновников, осуществляли налоговую политику, исходящую из их личных интересов.

ARMEN VIRABIAN
IH NAS RA

**MONASTIC ECONOMICS AND TAX SYSTEM OF YEREVAN
ILLUSTRATED BY ZAKHARIA KANAKERTSY**

RESUME

The «Chronicle» by Zakharja Kanakertsy includes important information concerning social-economic history of Yerevan khanate – the social-economical and political-administrative centre of Eastern Armenia in XVII century. The historian's evidence gives us idea about monastic economics, village community, social situation of Armenians, tax duties and obligatory labour of Yerevan khanate of that period.

Zakharja Kanakertsy represents his evidence about monastic economics of Yerevan khanate from the point of view of spiritual tutors' activity as the increase in economics of spiritual institutions was due to their personal merits. From the historian's evidence it becomes clear that broadening of monastic territories besides providing economic profits was aimed to setting free Armenian population from Persian tax officials force.

As for tax system of Yerevan khanate of the same period, though it was based on the laws and decisions adopted by shakh court, Yerevan khans very often realized tax policy coming from their personal interests.